

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2024.100.15>

УДК 811.161.2'374: 82–95

## ПРАГМАТИКА І СЕМАНТИКА КЛІШЕ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

КОЗИРЄВА  
Зінаїда Георгіївна,

Zinaida  
Kozyrieva,

кандидат філологічних наук,  
старший науковий співробітник  
відділу лексикології, лексикографії та  
структурно-математичної лінгвістики,  
Інститут української мови НАН  
України;  
вул. Михайла Грушевського, 4,  
м. Київ, 01001;  
e-mail: zinaidakozyreva@hotmail.com;  
ORCID: 0000-0002-6880-3067

Candidate of Philological Sciences,  
Senior Researcher of the Department  
of Lexicology, Lexicography and  
Structural-mathematical Linguistics,  
Institute of the Ukrainian Language of  
the National Academy of Sciences of  
Ukraine;  
4, Mykhaila Hrushevskoho St., Kyiv,  
01001, Ukraine;  
e-mail: zinaidakozyreva@hotmail.com

*У статті проаналізовано клішовані одиниці в сучасній українській літературній мові; розглянуто стан вивчення кліше у вітчизняному і зарубіжному мовознавстві; виявлено сутнісні характеристики кліше як лінгвооддиниць і водночас як репрезентантів процесів комунікації; окреслено основні семантичні і синтаксичні типи таких стійких комплексів; описано основні моделі утворення кліше.*

**Ключові слова:** кліше, типи та моделі мовних кліше, фразеологізм, цитата, алюзія.

У номінативному і комунікативному фондах української мови є група одиниць, що не входять ні до складу ідіоматичних висловів, ні до складу фразеологічних словосполук. Ідеться про кліше, які є об'єктом вивчення лінгвостилістики, рідше – морфології або синтаксису, спорадично – лексикології чи фразеології. Лексикографічна практика засвідчує, що клішовані одиниці почасти кваліфікують як сталі вирази [Головашук 2001; Ужченко 2005; Сологуб 2007; Вирган, Пилинська 2009].

Щодо ознак кліше дослідники називають: стійкість, відтворюваність, співвідносність з одиницями мови і одиницями мовлення [Баран 1998; Селіванова 2006; Шарманова 2010; Прохватило 2013]; стереотипність; легке відтворення готових формул, зокрема в діловому спілкуванні [Бибик 2007; Савчин 2018].

За походженням кліше кваліфікують як проміжне утворення між вільними словосполученнями і фразеологізмами, як джерело поповнення останніх [Селіванова 2008; Жулькова 2011; Шарманова 2010; Шарманова 2012]. Невипадково подеколи як синоніми вживають поняття кліше, штамп, мовний стереотип, комунікема, комунікатив та деякі ін.

Отже, мовні кліше – це стійкі й семантично цілісні, короткі за формою і граматично неоднорідні стереотипні вислови, автоматично відтворені в типових комунікативних контекстах і ситуаціях.

Із формального погляду кліше можуть бути синтетичними – однослівними (*Так, Ні, Геть!, Дякую!, Смачного!*) і аналітичними (*Добрий день!, Як справи?, Що чувати?*). За моделлю походження їх можна диференціювати на клішовані словосполучення, що набули функції вторинної номінації, словосполучення – редуковані номінації, а також на складні номінації фразеологічного типу (цитати-алюзії зокрема), переосмислені в художньо-му чи публіцистичному контекстах. Із стилістичного погляду мовні кліше поділяють на: 1) побутові кліше, основна прагматична функція яких – спрощення комунікації; 2) ділові кліше – основа стандартизації мови як необхідної умови виробничої діяльності; 3) наукові кліше, функція яких полягає в термінологічному впорядкуванні наукової мови; 4) публіцистичні кліше, яким властива пропагандистська, сугестивна функція; 5) художні кліше – культурні знаки, традиція використання яких сягає фольклору.

Наведемо приклад стійкої редукованої словосполучення-історизму: Радянський Союз ← Союз Радянських Соціалістичних Республік: *Від енергетичної кризи 1973 р. суттєво виграв Радянський Союз, який збільшив обсяги видобутку нафти для експорту* (М. Мудрий, О. Аркуша, Історія: Україна і світ, 2010, 170)<sup>1</sup>.

Серед клішованих номінативних одиниць вирізняють:  
а) перифрази.

<sup>1</sup> Тут і далі приклади подано за зразком оформлення у «Словнику мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття» (Київ, 2022). URL: [https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi\\_wVzQs1kXdnwRY-\\_uf/view](https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-_uf/view)

Відомі клішовані сполуки, що мають часову маркованість і вживаються для характеристики конкретних суспільних подій, як-от: *Долю повоєнної Польщі було вирішено на Кримській (Ялтинській) конференції керівників «Великої трійки» у лютому 1945 р.: країна суттєво збільшила свою територію на півночі та заході, але залишилася в орбіті впливів СРСР* (М. Мудрий, О. Аркуша, Історія: Україна і світ, 2019, 52) – дипломатична зустріч у Лівадії поблизу Ялти лідерів країн антигітлерівської коаліції: Ф.Д. Рузвельта (США), Вінстона Черчилля (Велика Британія) та Й.В. Сталіна (СРСР) 4–11 лютого 1945 р., присвячена розв’язанню проблем, пов’язаних із закінченням Другої світової війни, а також встановленню повоєнного світового порядку.

Деякі називають конкретні реалії, їх вторинні номінації можуть мати знижену часову маркованість. Поява таких перифраз співвідносна з певним часом в історії культури, утім подібними кліше послуговуються доволі широко, наприклад: *Україна, віддавши Європі велетенську частину своєї людської енергії, впродовж віків була незримим протагоністом, «Великим Німим»* [різновид кінематографу, що не має звукового супроводу. – З.К.] *європейської історії* (О. Пахльовська, Ave, Europa!, 2008, 18); *однорукий бандит* ← гральний автомат: *Птаха оминув дартс, декілька одноруких бандитів і мінітур, у якому на конвеєрній стрічці на фоні лісового пейзажу рухалися брунатні олені, білі зайці та величезні монструозні зелені жаби* (К. Ое, Особистий досвід, перекл. з япон. Є. Козирєв, 2014, 15).

Спостерігаємо, що деякі кліше-перифрази зазнають структурно-семантичних трансформацій: тоді відомі перифразистерті метафори здобувають «нове життя», як-от: *Душа часто сумує за людьми в білих сорочках. За людьми великодніми. Дідусями, бабусями. Такі ж чисті душі були їхні, як сорочки великодні* (О. Гончар, Щоденники, 2008 (1969), т. 2, 57) (СМТОУ: 347). Наведена цитата містить алюзію: для одних «відкриється» асоціація з висловом *люди в білих шатах* (за «Одкровенням» Іоанна Богослова – це мученики, які постраждали за Христа і віру Христову); для інших – шаблонізований вислів *люди в білих халатах* – лікарі. Натомість Олесь Гончар вклав у внутрішню форму цих відомих висловів значення ‘люди

з чистою Душею', і називає він таких людей по-своєму – великодніми людьми.

Відома публіцистична перифраза може зазнавати структурного оновлення й емоційно-експресивного «відсвіження» під пером талановитого письменника, пор.: *жовта калюжа* ← жовта преса (газета): *Я тримаю в руках газету з портретом Солженіцина і боюсь розгорнути, щоб не упасти в безодню. ...До якої ж «свободи слова» ми дійшли, коли отак серед білого дня можна обплювати велике ім'я!.. І купати його в жовтій калюжі* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 683). Подеколи невимущений письменницький контекст народжує потенційно загальнономовний варіант відомого кліше: *ведмежа доза* ← кінська доза (значна, дуже велика кількість): *Капітан Опольчик.. наблизився до столу і зітхнув: – Давно мрію до непритомності напитися. Він справді пив багато і з насолодою. Я б уже дав дуба від тої ведмежої дози, а шоки Опольчика навіть не зайнялися рум'янцем, ніби в його шлунку сидів велетенський солітер, що всмоктував горілку* (Р. Андріяшик, Вибране: Романи, 2004, 313);

б) евфемізми: *жінка (дівчина) легкої поведінки* ← по-вія; *син. жінка (дівчина)* з пониженою соціальною відповідальністю; нічний метелик: *Нарешті йому [хлопцеві] вдалося знайти правильний шлях, на якому не ховалися навіть дівчата легкої поведінки, але тут дорогу йому загородив високий насип* (К. Ое, Особистий досвід, перекл. з япон. Є. Козирев, 2014, 21);

в) дисфемізми: *Ярмо* ← арка дружби народів у Києві: *Щербиський будував пам'ятник Леніну, музей Леніну, «Ярмо»* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 317) – метафора за подібністю зовнішнього вигляду, а потім уже й негативна оцінка такої метафори.

Мовна практика останніх десятиліть засвідчує стереотипність мовомислення письменників, публіцистів у тих випадках, коли вони використовують відомі метафори для новітніх вторинних номінацій, спираючись при цьому на модель фразеологізації вислову – кліше. Зокрема вираз «друга Ялта» в сучасній суспільно-політичній ситуації в Україні замінює поняття «переговори» (за асоціацією з Ялтинською конференцією 1945 р.).

Пор.: *Якщо Європа ще не може віднайти свій «спільний» голос у розмові з Росією, а час від часу і взагалі починає блукати Європою привид «другої Ялти», то Америка поводить себе значно системніше і послідовніше* (О. Пахльовська, Ave, Europa!, 2008, 518). Цитата містить алюзію на «першу» Ялту – дипломатичну зустріч лідерів США, Великої Британії й СРСР 04–11 лютого 1945 року для розв’язання проблем, пов’язаних із закінченням Другої світової війни.

Відомо, що давно ознак фразеологічної одиниці набув міжнародний сигнал лиха в радіотелеграфному зв’язку – SOS (SOC) (від Save Our Souls «врятуйте наші душі»). Аббревіатура, переважно в англомовному написанні, служить для повідомлення про те, що хтось опинився в скрутному становищі і потребує допомоги. У мовному повсякденні такі частотні кліше переосмислюються, що засвідчує зокрема уживання кліше-аббревіатури SOS у значенні ‘тривога, тривожний сигнал’: *Чи одну записку SOS отримував сам Олесь Гончар, будучи і членом ЦК КПУ, і депутатом, і Головою Спілки? І чи багатомом змиг допомогти при всьому бажанні?* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 330). У молодіжному середовищі сигнал-попередження іронічно обіграний у такий спосіб: *SOS по-студентському: «Спасайте, однімають стипендію»* (Гр. Тютюник, Бути письменником, Записники, 2011, 329).

Письменницька практика є джерелом актуалізації вторинних номінацій-перифраз, що можуть набути статусу публіцистичного кліше, як-от: *Так що, мабуть, єдиний порятунок – будувати сучасні школи. І університети. З надією, що хоча б наступні покоління колись вийдуть із цієї пострадянської летаргії, – того «сну розуму», який, як добре відомо, породжує чудовиськ* (О. Пахльовська, Ave, Europa!, 2008, 373).

Варто зауважити, що за належністю до певного структурного рівня мови розрізняємо кліше **лексичного** (виконують номінативну функцію) і **синтаксичного** різновидів (співвідносні з висловленням, судженням, виконують предикативну функцію). Вище наведено приклади першого із зазначених.

Як відомо, кліше **синтаксичного різновиду** – насамперед ознака офіційно-ділової практики, професійного спілкування, напр.: *взяти за взірець* ← брати за взірець: *Автор вишивки взяв*

*за вірець, очевидно, один із наручів, для яких типовим було зображення в арках птахів і русалок* (Т. Кара-Васильєва, Історія української вишивки, 2008, 31). У цьому випадку кліше виступає у своїй класичній формі і функції – готовий засіб номінації.

Відомі офіційно-ділові кліше – аналітичні предикати, як-от: *покласти край – ‘припинити’, вийти за межі – ‘набути розголосу, стати відомим’*.

Чимало таких стереотипних словосполучень походять із мови політики, дипломатії, зокрема: *нести пряму загрозу – ‘загрожувати’; Поняття «гласність» увійшло в суспільний вжиток у 1987 р. Спочатку гласність, яка стала частиною політики «перебудови», розуміли як можливість відкрито обговорювати важливі соціальні й політичні питання. ..Утім вона швидко вийшла за первісно задані межі: її почали розуміти як усунення всіх інформаційних заборон* (М. Мудрий, О. Аркуша, Історія: Україна і світ, 2010, 210); *Так, мені здається, це черговий декаданс. На наших очах провалюється ще одна утопія Окциденту – про те, що знявши протистояння систем, можна раз і назавжди досягнути безпеки, певності і – головне – стабільно високого стандарту життя* (Ю. Андрухович, Лексикон інтимних міст, 2017, 38) (СМТОУ: 564–565).

Близькими до кліше-професіоналізмів, що народжуються в різних сферах суспільного буття, є такі словосполучення: *балканський варіант, важка артилерія, в'їзна віза, вогнева лінія, державна турбота, індивідуальна трудова діяльність, лава запасних, ламана мова, ланцюгова реакція, легальний бізнес, лінія кордону, лінія фронту, лінія поведінки, політичне лідерство, права людини, приховане безробіття, прискорений прогрес, пережиток минулого, протистояння систем, соціально ущемлений, шлюбний контракт* тощо. Пор. у мінітекстах: *Товари низької якості, які відмовлялися купувати навіть багатостраждальні радянські покупці, накопичувалися на складах. Соціальна сфера не отримувала достатнього фінансування. Сільське господарство шкутильгало від однієї кризи до іншої. Росло приховане безробіття* (М. Мудрий, О. Аркуша, Історія: Україна і світ, 2010, 210); *Птаха тив віскі зі своєї чашики, ніби баскетболіст, якого вилучили з поля за численні помилки: він*

сидить на лаві запасних і без жодного задоволення п'є воду з пляшки, стомлений та злий на самого себе (К. Оє, Особистий досвід, перекл. з япон. Є. Козирєв, 2014, 79); Рішення українського уряду. не передавати ядерні ракети Росії може спровокувати «ланцюгову реакцію» в Європі й перевести годинник Старого Континенту на час, гірший від «холодної війни» (О. Пахльовська, Ave, Europa!, 2008, 149); «Тотальна корупція вбиває чесний бізнес в Україні», – такими невтішними були висновки міжнародної організації «Transparency International» (М. Мудрий, О. Аркуша, Історія: Україна і світ, 2019, 262); Певний час він [Ікар] навіть думав про те, щоб започаткувати якийсь легальний [легальний] бізнес: стартовий капітал уже, слава Богу, дозволяв (А. Любка, Карбід, 2015, 26); Нахил до мавпування був у всі часи, але нинішня мода на мавпування – то вже важка хвороба. Що ж стосується грошової стимуляції подібних мод, то це явище таке ж злочинне, як індустрія спокус (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 749); У 20-х роках [XX ст.] виробі народних промислів вже становлять значну питому вагу в експорті України (Т. Кара-Васильєва, Історія української вишивки, 2008, 336); Алексей Макаркин, віце-директор Центру політичних технологій, на запитання журналіста, що буде робити Росія, якщо в Білорусі з'явиться білоруський Ющенко, відповів так: ми поставимо білоруського Януковича. **Шах і мат.** Самій собі... (О. Пахльовська, Ave, Europa!, 2008, 305); От тільки невтямки було Васькові, чи всі оті троцькісти, праві опозиціонери й нацдеми справді існують десь і чогось домагаються, чи їх вигадав слідчий, щоб більше шити справ таким же невинним, як і Васьок, людям (Б. Антоненко-Давидович, Сибірські новели, 1989, 315) і т. ін.

З часом кліше публіцистичного походження старіють. На сьогодні кліше-радянізми, що були у складі лексикуону радянської пропаганди, поширюваною документами КПРС та ЗМІ, або вийшли з ужитку, або зазнали іронійної переоцінки, а почасти їх уживають в усній чи писемній практиці з метою пародіювання (мовної гри): Профанація великих слів, великих ідей та постатей нині йде широким фронтом – і ніхто не боронить! (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 44); Сахаров склав невисоку ціну своєму пекельному науковому досягненню,



пов'язаному з бомбардуванням атомного ядра, і взявся за бомбардування сонного серця, сонного сумління, міщанської маси – «**монолітної морально-політичної єдності радянського народу**» (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 241); Звичайно, у країні, де ідеологія була знаряддям поневолення народу, де існував «**ідеологічний фронт**», а письменники були «**бійцями ідеологічного фронту**», ця книга [«Сучасна література в УРСР» І. Кошелівця] стала великою «**ідеологічною диверсією**» (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 333); *Знищити особу – це стара державна мудрість, але запізнїла. Особа стає надто великою після смерти. Найкраще – профілактика: раннє виявлення, рання неутралізація [нейтралізація], раннє знешкодження, тобто перетворення на легко **закручуваний і відкручуваний гвинтик*** (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 94). Спираючись на позитивні моральні стереотипи, влада минулого актуалізувала в арсеналі своїх ідеологічних кліше біблійні вирази, а також фразеологізми зі стертою образністю: *Раніше любили поняття «люди доброї волі», бо наповнювали його радянським змістом: довірливі добрі простаки, готові боротися проти своїх урядів під нашими гаслами «мир і щастя», соціалізм [соціалізм]...* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 168). Вислів з Євангелія від Луки (2: 14), що сягає грец. ἐπὶ γῆς εἰσὶν ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία, лат. in terra pax hominibus bonae voluntatis (укр. Слава Богу на висоті, і на землі мир, у людях добра воля! – переклад І. Огієнка) вживався в Росії ще в ХІХ ст. Нова хвиля популярності в СРСР була пов'язана з уживанням в тексті Стокгольмської відозви (1950 рік). У сучасній політичній фразеології його дедалі частіше заступають поняття «спільний європейський дім», «загальнолюдські цінності», «духовна спадщина».

У часи радянщини зафіксовано чимало калькованих іншомовних кліше, як-от: *психологічна війна* ← англ. psychological warfare, PSYWAR: *ХХ вік – вік психологічної війни і нечуваного політичного лицемірства. ...Разом з розвитком радіо і телебачення, що об'єднує планету [планету], розвинулися способи відчуження, порізнення, дезінформації [дезінформації], протиставлення і дискредитації людей. Це забезпечує рівень*



*страху і ненависти в полоні сучасної бездуховної цивілізації* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 118).

Як відомо, саме через шлях утворення кліше пройшли відомі фразеологізми, джерелом яких була професійна практика, наприклад, фразеологізм «архімедів важіль», що тепер означає ‘рушійна сила чого-небудь’: *Треба тільки намацати в собі той архімедів важіль, той стрижень себе самого й цупко держати його в руках. Тоді буде інше, прекрасне життя і проста, логічна смерть* (Б. Антоненко-Давидович, Смерть, 1989, 129); *«Капітал» Марксів... Що це? Тора, Євангелія [Євангеліє], Аль-Коран чи важіль Архімеда?* (Б. Антоненко-Давидович, Смерть, 1989, 51). Такі фразеологізми, що стали символами ситуацій, ми вже не вважаємо за кліше.

У сучасному тлумачному словнику активного типу розрізняємо клішовані вислови двох типів: а) нетрансформовані, тобто вжиті в нормативному, усталеному в літературному стандарті вигляді; б) трансформовані – повністю або частково.

При перетворенні формальної структури кліше змін зазнає план вираження мовної одиниці. Наприклад, за скорочення елементів відомого фразеологізму *на вагу золота* отримуємо дещо іншу асоціацію із семою ‘цінний, важливий’: *на вагу* ← *на вагу золота*: – *Становище змінилося. Думаю, що тепер там [у війську Петлюри] на вагу кожна одиниця. Якщо ні, будемо тут... – Маруся помовчала й додала: – Будемо тут держати Україну* (В. Шкляр, Маруся, 2014, 256).

Контекстуальне розширення кліше – ще один шлях трансформації відомих виразів: *під шумок українізації* ← *під шумок: Під шумок українізації було заарештовано й засуджено найкращу частину української інтелігенції [інтелігенції] – письменників, академіків, професорів, колишніх дипломатів, міністрів, офіцерів Української Народньої [Народної] Республіки (УНР)* (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993, 34) – потай від інших, користуючись нагодою політичного просування і впровадження елементів української мови та культури в різних сферах життя під час загальносоюзної кампанії коренізації 1920–1930-х років.

Біблійний образ «яблуко розбрату» має в мові публіцистики і художньої літератури ряд напрямів трансформації. Причому

і на морфологічному, і на лексико-семантичному рівнях. З нашого погляду, зберігається лише внутрішня форма давнього біблійного фразеологізму. Пор.:

*плід згоди* ← яблуко розбрату: *Він [Мирон] подивився крізь нього [яблуко] на світло. Здавалося, зсередини повинні прозирати зернята. – Сподіваюся, це не яблуко розбрату? – Ні, це плід згоди* (В. Шкляр, Маруся, 2014, 74) – антитеза, яка образно спростовує невідворотність масштабних, непередбачуваних і часто-густо руйнівних наслідків, спричинених якоюсь незначною подією;

*яйце розбрату / тухле яйце* ← яблуко розбрату: пов'язаний з подією, коли один з протестувальників влучив в опозиційного кандидата В.Ф. Януковича яйцем: *Вони [солдати] теж зрозуміли, що зрадлива фортуна підсунула мені замість бойової гранати «тухле яйце», й, оговтавшись від переляку, зайшлися божевільним реготом* (В. Шкляр, Троща, 2017, 389).

Сучасна мовна практика відбиває процес народження нових і нових кліше. Основою цього процесу є частотність тих чи інших фраз чи слів, наповнення медійного середовища характерними ключовими словами як маркерами часу, а також авторитетність джерела інформації. Пор. у зв'язку з цим такі контексти:

– зі словом **вила**. Відомий фразеологізм *вилами* [по воді] *писано* – про те, здійснення чого викликає сумнів (СУМ І: 419) власне чи не єдиний із цим ключовим словом. Утім суспільна практика породила новий зворот з ознаками новітнього фразеологізму «брати на вила», який за значенням та емоційно-експресивним колоритом подібний до виразів *брати бика за роги*, *брати за зябра*, *брати за горло*, *брати за барки*, *брати в лабету* тощо, які стосуються ситуації подолання певних труднощів, наполегливого розв'язання якоїсь ситуації силовими методами. Традиційний український сільськогосподарський реманент «вила» прислужився для характеристики намірів 'винести когось-небудь, що-небудь за межі чогось'. Причому, пам'ятаємо, що на вилах не лише розтрушували сіно, але й виносили гній з приміщень, де тримали велику рогату худобу. Тому кліше-фразеологізм **винести на вилах** має негативне забарвлення: *Сьогодні ми, висловлюючись фігурально, винесемо на вилах*

Л. Кучму, а завтра така сама доля спіткає інших. А кажемо, що ми європейці, прагнемо ввійти у співдружність цивілізованих країн (П. Толочко, Несповідимі путі України, 2004, 139) – прецедентний вислів депутата Олега Ляшка;

– зі словом **«голубий»**, що позначав диференційний колір прапора «Партії регіонів» (2001–2023): *А спектакль «голубого» Майдану-2007? «Донецькі», які розповідають, скільки заробили. <...> Частина з них зрозуміла, що політична сила, яка ними маніпулює, виставила їх на посміховисько, – в їхній радянській одежі, з їхніми радянськими обличчями, – змучені люди, перетворені на клейку масу під назвою «шаріков»* (О. Пахльовська, Ave, Еуропа!, 2008, 377). Йдеться про події на майдані Незалежності під час Помаранчевої революції. Негативне забарвлення кліше-метафори спричинює багатозначність символічного значення кольору: **«голубий»**, тобто гомосексуаліст. Отже, оцінка політичної події набула іронійно-пародійної характеристики;

– зі словом **шахівниця** утворилося ряд кліше зі значенням ‘стратегічне ігрове поле’, пор.: – *З огляду на складність мінливої східноєвропейської шахівниці, вживаючи термін З. Бжезінського, з її постійною і загрозовою зміною правил гри, розширення політичного простору ЄС означає не лише системну експансію ринкових форм економіки, а й накреслення нового кордону цивілізованих держав* (О. Пахльовська, Ave, Еуропа!, 2008, 158); *Вони [українські олігархи] думають, що становлять собою великий інтерес для Росії, але Кремль використовує їх як анонімних пішаків для розміну на своїй велетенській геополітичній шахівниці, де Росія хоче переграти всіх, а часом переграє лише саму себе* (О. Пахльовська, Ave, Еуропа!, 2008, 497); *У 2018 р. США припинили членство в ЮНЕСКО. Тож, залишаючись найвпливовішим гравцем на «світовій шахівниці», країна випробовує нові підходи і творить інтригу несподіванки й непередбачуваності* (М. Мудрий, О. Аркуша, Історія: Україна і світ, 2019, 281). Зафіксовані варіанти кліше з ключовим словом «шахівниця» відбивають геостратегічні імперативи великих імперських намірів.

Деякі синтаксичні моделі кліше – односкладні речення-гасла. Характерні вони для мови публіцистики: *У добу «прискоре-*

ного прогресу» [прогресу] комуністи то будували, то руйнували, а тому поганяли людей у свята і в будні. Роботи не видно, але «п'ятирічку за чотири роки», **«догнати і перегнати»** і – «вперед!» (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 477) – вислів із статті В.І. Леніна «Катастрофа, що загрожує, і як з нею боротися», а також гасло з промов М.С. Хрущова «Догнати й перегнати Америку»; *Після виборів опозиційні сили почали протести під гаслом «Повстань, Україно!»*. Їхньою метою була відставка Кучми (М. Мудрий, О. Аркуша, Історія: Україна і світ, 2019, 254) – патріотичний заклик демократичних сил під час Помаранчевої революції.

Серед традиційних для української мовної картини світу кліше-приховані цитати з творів Т. Шевченка. Щоправда, прочитуваність їх різна і залежить від ерудиції читача. Пор. розширене кліше *заноситися живцем з чужого поля* ← нести з чужого поля: *В кожну національну культуру романтизм уписувався по-різному, часто він заносився живцем з чужого поля і часом мав вигляд «москвича в Гарольдовом плаще»* (Є. Сверстюк, Світлі голоси життя, 2014, 39) – сприйматися без змін, точно відтворюючи місце свого походження. З тексту:

Найшли,

Несли, несли з чужого поля

І в Україну принесли

Великих слов велику силу,

Та й більш нічого.

(Т.Г. Шевченко, «І мертвим, і живим, і ненародженим...»).

Іронійний контекст створюють цитатні алюзії із заміною компонента:

*Задля галочки скликано кілька тисяч працівників літератури і мистецтва – від молдаванина до чукчі... Задля казенної галочки!* (О. Гончар, Щоденники, 2008, т. 1, 437) (СМТОУ: 128) – цитата з поеми «Кавказ» Т.Г. Шевченка «Од молдаванина до фінна...» пристосована для характеристики нових геополітичних умов існування Російської Федерації;

*Початок карнавального дійства на площі Ринок: конкурс анекдотів, ораторія «Дух, що тіло пре до бою», вибори Королеви Свята «Суперпанна», перетягування канатів і ковдр, акробатичні етюди, апокрифічні розваги, театральна вистава-*

містерія «Любов к Отчизні де героїть», танці, жарти, любовці (Ю. Андрухович, Рекреації, 1997, 49) (СМТОУ: 192) – не цілком коректна назва ораторії на масовому гулянні як алюзія на рядки з вірша Івана Франка «Вічний революціонер» – *Дух, що тіло рве до бою, яка переінакшує і спотворює семантичне навантаження первісного тексту.*

Мовна гра спричинює кліше-оказіоналізми – структурно і лексично трансформовані номінації, що складають основу мовної свідомості того чи іншого покоління мовців. Наприклад, у цитаті *В добу «Бровеносця в потьомках» вони гарцювали своїми ногами під столом затишного кабінету в передчутті задоволення* (Є. Сверстюк, На полі чести, 2015, 307) пародію породжує заміна формально близьких слів: паронимазія *бровеносець – бровеносець, Потьомкін – в потьомках*. У такий спосіб осміюється час революційних змін в імперській Росії на початку ХХ ст.

Отже, мовні кліше в художній і публіцистичній практиці є важливим засобом номінування процесів, станів, дій. Закріплені в мовній свідомості, вони легко відтворюються, є впізнаваними, навіть у разі структурних і семантичних, аксіологічних трансформацій. Широке розуміння кліше як відтворюваних одиниць національної мовної практики дає можливість заховувати до них не лише стереотипи офіційно-ділової мови і книжні вирази-штампи з мови газет, але й клішовані словосполучення, що набули функції вторинної номінації, словосполучення – редуковані номінації, а також складні номінації фразеологічного типу (цитати-алюзії зокрема), переосмислені і трансформовані в художньому чи публіцистичному контекстах. Можливо, не всі дослідники поділяють думку про можливість кліше трансформуватися, тому в цій статті ми розглядаємо суть поняття, структурні типи й моделі утворення кліше. Розв'язання теоретичних питань української фразеології сприятиме чіткості подання відповідних матеріалів і в сучасних лексикографічних джерелах, зокрема у «Словнику активного типу», над яким працює відділ лексикології, лексикографії, комп'ютерної і структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України.

Баран Я.А. Фразеологія у системі мови: автореф. дис. ... докт. філол. наук. Київ, 1998.

Бибик С.П. Офіційно-діловий стиль. *Українська лінгвістика ХХ – початку ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела*. Київ, 2007. С. 267–278.

Вирган І.О., Пилинська М.М. Російсько-український словник сталих виразів. Харків: Прапор, 2009.

Головащук С.І. Російсько-український словник сталих словосполучень. Київ: Наукова думка, 2001.

Жуйкова М.В. Образна основа фразеологізмів і фреймове моделювання. *Славянская фразеология в синхронии и диахронии*. Гомель, 2011. Вип. 1. С. 22–26.

Савчин Т. Кліше в українській мові. *Наукові записки ТНПУ. Серія: Мовознавство*. Тернопіль, 2018. Вип. 1(29). С. 66–70.

Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К., 2006.

Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К., 2008.

Сологуб Н.М. Кліше. *Українська мова. Енциклопедія*. Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007.

Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологія сучасної української мови: Посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. Луганськ: Альма-матер, 2005.

Шарманова Н.М. Мовні кліше: з історії вивчення в лінгвістиці *Структура і семантика мовних одиниць. Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2010. Вип. 5. С. 115–120.

Шарманова Н.М. Мовне кліше в контексті функціонально-стильової диференціації мови *Структура і семантика мовних одиниць. Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2011. Вип. 6(2). С. 119–129. <https://doi.org/10.31812/filstd.v6i2.742>

Шарманова Н.М. Кліше в українському телепросторі: прагматичний і метакомунікативний вияви. *Мовознавство*. 2012. № 5. С. 81–86.



## УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СМТОУ – Словник мови творчих особистостей України другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Наук. ред. Є.А. Карпіловська і З.Г. Козирєва; техн. ред. Л.І. Дідун і Ю.О. Цигвінцева. Київ: Інститут української мови НАН України, 2022. URL: [https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi\\_wVzQs1kXdwnRY-\\_uf/view](https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdwnRY-_uf/view)

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

## REFERENCES

Baran, Ya.A. (1998). Phraseology in the language system: autoref. thesis ... Dr. Philol. of Science. Kyiv (in Ukr.).

Savchyn, T. (2018). Cliches in the Ukrainian language. *Scientific notes of TNPU. Series: Linguistics, 1(29)*, 66–70 (in Ukr.).

Selivanova, O.O. (2006). Modern linguistics: a terminological encyclopedia. Poltava: Environment-K. (in Ukr.).

Selivanova, O.O. (2008). Modern linguistics: directions and problems: Textbook. Poltava: Environment-K. (in Ukr.).

Sharmanova, N.M. (2011). Linguistic cliché in the context of functional and stylistic differentiation of language. *Structure and semantics of language units. Philological studies: Scientific Bulletin of Kryvyi Rih State Pedagogical University, 6(2)*, 119–129. <https://doi.org/10.31812/filstd.v6i2.742> (in Ukr.).

Sharmanova, N.M. (2012). Cliché in the Ukrainian telespace: pragmatic and metacommunicative manifestations. *Movoznavstvo, 5*, 81–86 (in Ukr.).

Solohub, N.M. (2007). Cliche. *Ukrainian language. Encyclopedia*. V.M. Rusanivskiy, O.O. Taranenko, M.P. Ziabliuk and others (Eds.). Kyiv: “Ukrainska entsyklopediia” im. M.P. Bazhana (in Ukr.).

Uzhchenko, V.D., Uzhchenko, D.V. (2005). Phraseology of the modern Ukrainian language: A guide for students of philological faculties of higher educational institutions. Luhansk: Alma Mater (in Ukr.).

## LEGEND

СМТОУ – Dictionary of the language of creative personalities of Ukraine of the second half of the 20th – beginning of the 21st century. Ye.A. Karpilovska and Z.H. Kozyrieva; L.I. Didun and Yu.O. Tsyhvintseva (Eds.). Kyiv: Institute of the Ukrainian Language of the National

Academy of Sciences of Ukraine, 2022. URL: [https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi\\_wVzQs1kXdnwRY-\\_uf/view](https://drive.google.com/file/d/1klVhz0Ogn2KNsi_wVzQs1kXdnwRY-_uf/view)

СУМ – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv: Naukova dumka.

Статтю отримано 02.02.2024

Zinaida Kozyrieva

## PRAGMATICS AND SEMANTICS OF CLICHÉS IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

Broad understanding of clichés in modern studies leads to the lack of clear formulation of the semantic and syntactic typology of such linguistic formations. The very concept of “the cliché” needs to be clarified and separated from related formations – phraseological units, clichés, catchphrases, quotations, exclamations, etc. There is also a lack of thorough research into the semantic and lexical-grammatical properties of clichés. The issue of importance and reasonability of using clichéd units, many of which still require lexicographic description, remains controversial. The aims of this work are to determine the linguistic status of language clichés, to identify their essential characteristics as linguistic units and as manifests of communication processes, to develop reliable criteria for distinguishing clichéd expressions from similar formations (phraseological units, proverbs, sayings, terms, interjections, etc.), to outline the main semantic and syntactic types of such stable units, to describe the main models of cliché formation, to raise a number of issues related to the practice of modeling language clichés in lexicography, to study the ways of their transformation based on multi-genre sources of the Ukrainian language for the purposes of creating the Dictionary of the active type of the modern Ukrainian literary language – the latest modern lexicographic source of the lexical and phraseological repertoire of the Ukrainian language in the early XXI century, which is currently being created by scientists of the Department of Lexicology, Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics of the Institute for Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine.

**Key words:** language clichés, types and models of language clichés, cliché modeling in the modern explanatory dictionary.